Gönderim Tarihi: 18.06.2020

Kabul Tarihi: 09.07.2020

ŞANLIURFA TEK TEK DAĞLARI COĞRAFYASINDA NEOLİTİK DÖNEMDEN ROMA DÖNEMİNE TAŞ OCAKLARI VE KAYA MEZARLARI

Quarries and Rock Tombs from the Neolithic to the Roman Period in the
Geography of Tek Mountains in Şanlıurfa

Bahattin ÇELİK

Prof. Dr. Iğdır Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
bahattin.celik@igdir.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-2630-3379

Hatice TOSYAGÜLÜ ÇELİK

Dr. Öğr. Üyesi Iğdır Üniversitesi
Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu
Organik Tarım İşletmeciliği Bölümü
hatice.tosyagulu@igdir.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-2739-7047

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Geçmişte Yabani fıstık (menengiç) korulukları ile kaplı Tek Tek Dağları Epi-paleolitik dönemden itibaren iskân görmüş bir bölgedir. Özellikle Neolitik dönemde tuzak alanlarının kurulması ile birlikte iskân sayısı artmış ve bu durum günümüze kadar devam etmiştir. Bölge insanı günümüzde hayvancılık ile uğraşmakta, bölgenin kuru dere yataklarında ise küçük tarım alanları açıp arpa, buğday gibi tahıllar ekmektedir. Neolitik dönemde onlarca dekar alanda kurulmuş olan etrafı balık pulu duvarla örülü tuzak alanları, taş ocakları, Tunç çağı ve Roma dönemine tarihlenen kaya mezarları, taş işçiliğinin çok erken dönemlerden itibaren bölgede büyük bir önem kazandığını göstermektedir. Bölgede kireçtaşı kayalıkların yoğun oluşu ve büyük ağaçların bulunmayışından dolayı Epi-paleolitik dönemden itibaren bölgenin günümüzde olduğu gibi bir iklimi sahip olduğunu göstermektedir. Karahan Tepe, Harbetsuvan Tepesi, Soğmatar, Şuayp Şehri gibi ören yerlerindeki taş işçiliği de bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Soğmatar'ın kireçtaşı kayalıkları, Erken Tunç Çağı ve Roma döneminde bir Nekropol alanı olarak kullanılmıştır. Kuyu girişli olarak adlandırılan Erken Tunç Çağı'na ait kaya mezarı sayısı bakımından Anadolu'da en fazla mezara sahip bir yerleşim olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu mezarların bazıları, Roma döneminde tekrar genişletilerek kaya mezarı olarak kullanılmıştır. Bu çalışmada, Tek Tek Dağları bölgesinin geçmişte de günümüzde olduğu gibi bitki örtüsü yönünden zengin olmadığı, bu bağli olarak da taş işçiliğinin Neolitik dönemden itibaren bölgede gelişmeye başladığını göstermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Tek Tek Dağları, Coğrafya, Flora, Kaya Mezarı, Taş Ocakları

Abstract

In the past the region of Tek Tek Mountains was covered with wild peanut (pistacia) and the region was inhabited from the Epi-paleolithic period. Especially when the trap areas (desert kites) were started to establish in the Neolithic period, the number of the settlements have been increased since then and the rise is still going on. Today, local

people deal with animal husbandry and open small farming areas to sow cereals, such as barley and wheat in the dry stream beds. There have been quarries and rock tombs dating back to the Bronze Age and Roman period, and there have also been trap areas arranged like fish scale walls in the dozens of decares in the region since the Neolithic period show that the stonemasonry gained a great importance in the area since the early ages. Due to the dense presence of limestone rocks and the absence of large trees in the region, it shows that the region had the same climate similar to the climate today from the Epi-paleolithic period. The stonemasonry in the archaeological sites, such as Karahan Tepe, Harbetsuvan Tepe, Soğmatar and Şuayp City, also supports this view. Limestone bedrock places of Soğmatar were used as a Necropolis area during the Early Bronze Age and Roman period. This is the settlement with the highest number of rock tombs called with well entrance belonging to the Early Bronze Age in Anatolia. Besides some of these tombs were expanded and used again as rock tombs in the Roman period. With this study we will try to show the region of Tek Tek Mountains has not been rich in vegetation neither past nor today, and therefore, stonemasonry has been started to develop since the Neolithic Period.

Keywords: Tek Tek Mountains, Geography, Flora, Rock Tomb, Stone, Quarries

1. GİRİŞ

Tek Tek Dağları, Şanlıurfa'nın yaklaşık 40 km doğusunda, kent merkezinin güney ve güneydoğusunda, Harran ile Viranşehir ovalarının arasında kuzeyden güneye kadar olan doğrultuda yer almaktadır. Tek Tek Dağları'nın coğrafyasına baktığımızda deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 650m'dir. Bölge uzun bir zaman menengiç adıyla bilinen geçmişten günümüze tıbbi ve aromatik bitki olarak sıklıkla kullanılan *Pistacia terebinthus* subsp. *palaestina* (Boiss.) ile kaplı iken, büyük bir bölümü aşırı otlatma ve aşırı ağaç kesimi gibi nedenler sonucu oluşan toprak erozyonu nedeniyle günümüzde artık yerini ekilemeyen çıplak kayalık alanlara bırakmıştır (Kaya & Ertekin, 2009 s.79; Kaya, 2014, s. 27). 1962 yılından beri bölgenin büyük bir bölümü Tek Tek Dağları Milli Park Alanı'dır (Fotoğraf 1). Bölge o tarihten itibaren koruma alanı olduğu için menengiç türüne de bu alanda rastlanılmaktadır.

Fotoğraf 1. Tek Tek Dağlı Milli Park Alanı (Foto. B.Çelik).

Epi-paleolitik dönemden itibaren iskân görmüş olan (Çelik, 2018, s.205-206) Tek Tek Dağları bölgesi, badem, gülgiller, yabani fıstık gibi çalı tipi koruluklar yönünden zengin olmasına rağmen çam gibi büyük ve uzun ağaçların bölgede yetişmediğini yapılan arkeobotanik çalışmalardan bilmekteyiz (Neef, 2003, s.14). Şanlıurfa bölgesinde Neolitik dönemden itibaren yoğun iskân faaliyetleri gerçekleşmiş özellikle Tunç devri ve antik dönemde hemen hemen bölgenin her yerine yerleşim kurulmuştur. Antik dönemde Şanlıurfa, Edessa krallığı olarak Kuzey Mezopotamya'nın Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgede, Arami halkının M. Ö. 132 yılında kurdukları krallık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu krallığa Osroene veya Abgar krallığı da denilmiştir (Duval, 1975, s.36). Tek Tek Dağlarında taş ocakları ve kaya mezarları yönünden en zengin yerleşim, Edessa krallığı sınırları içerisinde günümüzde Tek Tek Dağları diye isimlendirilen bölgede yer alan Soğmatar'dır. Soğmatar, bugünkü Şanlıurfa ilinin 60 km. güneydoğusunda, önemli pınarların bulunduğu bir yerdedir (Albayrak 2010, s.99; 2019a, s.177, 2019b, s.271; Albayrak & Mutlu 2015, s.259; Albayrak, Mutlu, Mutlu & Çelik, 2019, s.264). Soğmatar'ın bulunduğu alan çoğunlukla alçak tepeler şeklinde kayalıklardan oluşmaktadır (Albayrak & Mutlu, 2018, s.525; Albayrak & Mutlu, 2019, s.651). Alana girişte sağ taraftaki alçak tepenin eteklerinde bir Nekropol alanı daha ilerde bir höyük yer alır

(Fotoğraf 2). Höyüğün güneyindeki tepedeki kayalık üzerinde kabartma ve

Fotoğraf 2. Soğmatar Yerleşiminin Uydu Görüntüsü.

yazıtlar bulunur. Höyüğün kuzey ve güney yönündeki tepe sırtlarında ve de batıda yer alan tepelerin üzerinde kaya mezarları vardır (Çelik & Albayrak, 2019, s.72). Bu mezarlar, Höyük etrafında bir daire çizer şekilde yoğunlaşmıştır (Albayrak, 2015, s.180). Soğmatar’da araştırma yapan Pognon (1907, s.1-7), Segal (1953; 1954; 1967; 1970) ve Drijvers (1972; 1973; 1980; 1999), buradaki rölyef ve yazıtlar ışığında, Soğmatar’ın Ay Tanrısı Sin’e tapınılan kutsal bir alan olduğunu belirtirler. Alandaki bu rölyef ve yazıtlardan 2 tanesi Höyüğün hemen güneyindeki kayalık tepenin kuzey sırtında ana kaya üzerinde yer alır. Ayrıca, Pognon mağarası olarak adlandırılan mağaranın güney, kuzey ve batı duvarlarında ayakta tasvir edilen insan kabartmaları ve yazıtlar görülmektedir. Bu kabartmaların birinin başının üst tarafında Sin’in sembolü hilal görülmektedir.

2. NEOLİTİK DÖNEMDE TAŞ OCAKLARI

Neolitik dönemde Tek Dağları bölgesinde şimdiye kadar yapılan çalışmalarda pek çok yerleşim tespit edilmiştir (Çelik, 2011, s.241-253; 2016, s 1-9). Özellikle Karahan Tepe ve Harbetsuvan Tepesi yerleşimleri diğer yerleşimlerden taş işçiliği yönünden çok farklıdır. Karahan Tepe’de yapılan çalışmalarda taş işçiliği yönünden “T” şeklinde dikilitaşları çıkarmak için yapılmış olan bir taş ocağı tespit edilmiştir (Çelik, 2011; s.242-243)

(Fotoğraf 3). Aynı zamanda bu yerleşimde bu yerleşimde ana kayaya oyulmuş havuzlar ve çeşitli küçük taş ocakları da tespit edilmiştir (Fotoğraf 4). Harbetsuvan Tepesi'nde ise benzer bir şekilde ana kayaya oyulmuş havuz benzeri yapılar tespit edilmiştir (Çelik 2016, s.3, fig. 8).

Fotoğraf 3. Karahan Tepe’de “T” Şeklinde Dikilitaşın Çıkarıldığı Bir Taş Ocağı (Foto. B.Çelik).

Fotoğraf 4. Karahan Tepe’de Ana Kayaya Oyulmuş Bir Havuz (Foto. B.Çelik).

3. SOĞMATAR NEKROPOLÜ KAYA MEZARLARI

Soğmatar’ın girişinde sağdaki alçak kayalık tepenin güneye bakan eteklerinde bir Nekropol alanı yer alır. 72 tanesi Nekropol alanında (Albayrak&Çelik, 2019, s.256), 3 tanesi de Nekropol alanın en yüksek noktasındaki düzlükte olmak üzere, toplamda 75 tane kaya mezarı bulunur. Nekropol’deki bu 72 mezarın tümü, Erken Tunç Çağı’nda açılmış olan ancak, Roma Dönemi’nde de kullanılmaya devam edilen kaya oyuğu mezarlardır. Mimari özelliklerine göre Nekropol alanındaki bu mezarlardan 50 tanesi Erken Tunç Çağı’na (Fotoğraf 5), 12 tanesi de Roma dönemine aittir (Fotoğraf 6). 10 mezar ise, Roma kaya mezarı mimarisine uyarlanmaya çalışılırken yarım bırakılmıştır. Bu yüzden bu 10 mezar hem Erken Tunç Çağı hem de Roma Dönemi kaya mezarı mimari özelliği göstermektedir (Albayrak, 2020,s.20; Albayrak vd., 2019, s.265). Nekropol alanı dışında, Nekropol’ün en tepe noktasında yer alan 3 mezardan biri Roma döneminde yapılmış kaya mezarı, 2 tanesi de ana kayaya oyulmuş tekne tarzı mezardır.

Fotoğraf 5. Soğmatar'dan Ana kayaya Oyularak Yapılmış Erken Tunç Çağı Kaya Mezarı Planı (Çizim S. Mutlu).

Fotoğraf 6. Soğmatar'dan Ana kayaya Oyularak Yapılmış Roma Dönemi Kaya Mezarı Planı (Çizim S. Mutlu).

Erken Tunç Çağı'na ait ana kaya oyularak yapılmış oda mezarlar, Orthmann (Orthmann, 1979, s.101) tarafından "kuyu-ve-oda-oda mezar" olarak adlandırılmıştır. Soğmatar'daki Erken Tunç Çağına ait olan olan kuyu girişli kaya mezarların tümü tek odalıdır. Kuyu girişi, kare, dikdörtgen veya daire bir plan göstermektedir. Kuyu giriş genişliği 1.00 m. ile 2.50 m. arasında, derinliği ise 1.50 m. ile 2.50 m. arasında değişmektedir. Mezar odasına girişi sağlayan kapı genişliği 0.50 m. ile 0.80 m. arasında, yüksekliği 0.60 m. ile 1.00 m. arasında, derinliği ise 0.40 m. ile 0.70 m. arasında değişmektedir. Kuyu mezar girişine ulaşmak için merdivenler, ayak basma çıkıntıları veya girintileri yapılmıştır. Bazılarında ise herhangi bir basamak benzeri mimari unsur yoktur. Giriş kapısından mezar odasına girmek için mezar odası içerisine rampa, tek basamak ya da iki basamak yapılmıştır. Mezar odası plan olarak kare, dikdörtgen ve oval olmak üzere farklılık gösterir. 2 mezar odası hariç, kaya mezarlarının oda yüksekliği 1.00 m. ile 3.00 m. arasında, genişliği 1.50 m. ile 4.00 m. arasında, uzunluğu ise 1.50 ile 4.50 m. arasında değişmektedir. Diğer 2 mezar odası ise yarım bırakılmıştır. Çoğu mezar odasının içerisinde mimari unsur bulunmazken, bazı mezarlarda giriş kapısının sağ ve solunda sekiler, karşı duvarda ise ana kaya ile bağlantılı sunaklar yer almaktadır. Sunaklar, giriş kapısının tam karşısındaki duvarda, duvarın tam ortasına, ana kaya işlenerek yapılmıştır. Sunakların yüksekliği zeminden 0.70 m. ile 1.30 m. arasında, genişliği 0.60 m. ile 0.70 m., derinliği ise 0.30 m. ile 0.60 m. arasında değişmektedir. Giriş kapısının sağ ve solunda yer alan sekilerin bazıları derin olmayan tekne tarzında bazıları ise düz şekildedir. Sekilerin bazılarının üzerinde kanallar yer almaktadır. Bu kanallar, sunu için kesilen kurbanların kanlarının akması için yapılmıştır.

Soğmatar Nekropolünde yer alan Erken Tunç Çağı kaya mezarlarından 22 tanesinin Roma döneminde değişikliğe uğratıldığı ve Roma mimarisi kaya mezar geleneğine uyarlanmaya çalışıldığı görülür. Diğer 10 mezar ise uyarlanma sırasında yarım bırakılmıştır. Bu uyarlama sırasında, kuyu şeklinde olan giriş kısmı, güneye doğru genişletilerek merdivenli üzeri açık koridor olan Dromos eklenmiş, mezar odasına girişi sağlayan kapı genişletilmiş, mezar odasının içerisine, sağ sol ve karşı duvara ölümlerin yatırıldığı Arcaseliumlar eklenmiştir. Roma mimarisi plan özelliği gösteren bir mezar, iki Erken Tunç Çağı mezarın birleştirilmesi ile yapılmıştır. Bu birleştirilen 2 mezardan batıdakine 5 basamaklı Dromos eklenmiş, giriş kapısının batısına bir oda açılmış, içeride yine batı yöne yan yana iki oda daha eklenmiştir. Uzun olan kuzey duvarda 2, güney duvarda bir Arcaselium yer alır. Doğudaki duvar önüne bir seki yapılmıştır. Doğudaki diğer mezar odasının giriş kısmı bu seki üzerindeki duvarda yer

almakta ve bir pencere görevi görmektedir. Yarım bırakılan bazı mezarlarda Arcaselium sayısı 1 veya 2'dir. Bazı mezarların ise Dromosları yarım bırakılmıştır Mezar odasına girişi sağlayan kapı açıklıkları Erken Tunç Çağında Monoblok dikdörtgen taşlarla, Roma Döneminde ise Monoblok yuvarlak taşlar ile kapatılmıştır (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 7. Soğmatar'dan Roma Dönemi Yuvarlak Planlı Anıt Mezar (Foto. S. Mutlu).

4. NEKROPOL ALANI DIŞINDAKİ KAYA MEZARLARI

Soğmatar'da Nekropol alanı dışında, kayalık tepeler üzerinde bir veya birden fazla kaya mezarı bulunur. Bu mezarlar Roma dönemi mimari özelliklerini yansıtırlar. 9 tepede, üzerinde anıtsal yapı bulunan tonozlu mezar olarak adlandırılan 9 tane mezar vardır. Bugün bu mezarların üzerlerindeki anıtsal yapılar yıkıntı halinde olup, mezarlardan bir tanesi hariç tümünün girişleri tamamen kapanmıştır. Bu yüzden mimarileri hakkında bilgileri ancak önümüzdeki yıllardaki kazı çalışmaları sırasında daha detaylı öğrenebileceğiz. Ancak, Segal 1953 yılında Soğmatar'a geldiğinde bu anıt mezarlara birden dokuza kadar numara vererek batıdan doğuya doğru

sıralamıştır. O yıllarda mezarların içerisine girilebildiği için, bu mezarların bazılarının mimarisi hakkında kısa da olsa bilgi vermiştir (Segal, 1953, s.97). İçerisine girip mimarisi hakkında bilgi sahibi olduğumuz tonozlu tek kaya mezarı, höyüğün kuzey batısındaki tepe üzerinde yer alır. Tonoz kısmı daire planlıdır. Tonoz duvarları kısmen yıkılmıştır. Bu mezar, merdivenli Dromoslu, iki odalı ve 5 Arcaseliumludur. Giriş kısmı, güneydoğuya, Ay Tanrısı Sin'in rölyefinin olduğu tepeye bakmaktadır. 7 merdivenli olan Dromosun uzunluğu 8.00 m., genişliği ise 1.50 m.'dir. Giriş kapısı 1.70 m. yüksekliğinde, 1.00 m. genişliğinde ve 0.60 m. derinliğindedir. Giriş kapısının sağında, dışarıda kapı taşının yerleştirildiği içeri girinti yapan oyuk yer alır. Girişten sonra yer alan ön oda, 5.00x4.00 m. ölçülerinde ve 2.80 m. yüksekliğindedir. Bu odada doğu ve batı duvarda birer Arcaselium yer alır. Bu ön odadan, 2.20 m. yüksekliğinde, 2.00 m. genişliğinde ve 0.60 m. derinliğinde bir kapı açıklığı ile kuzeydeki diğer odaya girilir. Bu oda, 3.00x3.00 m. ölçülerinde ve 2.50 m. yüksekliğindedir. Doğru, batı ve kuzey duvarlarda birer Arcaselium vardır. Bu tonozlu 9 yapının ortak özelliği; kayalık tepeler üzerinde, ana kayaya oyulmuş kaya mezarlarının olması ve üzerlerinde de silindirik, dikdörtgen veya kare planlı anıtsal mezar yapıların bulunmasıdır.

Bu tonozlu kaya mezarları dışında, 6 tepe üzerinde 6 tane daha kaya mezarı bulunur. Nekropol alanı dışındaki bu Roma Dönemi mezarlarını plan olarak; merdivenli Dromoslu tek odalı 3 Arcasoliumlu mezarlar, merdivenli Dromoslu geçişli iki odalı 5 Arcasoliumlu mezarlar, merdivenli Dromoslu 3 odalı 9 Arcasoliumlu mezarlar ve merdivenli Dromoslu tek odalı klineli mezarlar şeklinde sınıflandırabiliriz. Bu mezarlardan en önemlisi ve ilgi çekici olanı GPS 1 nolu olarak isimlendirdiğimiz, Soğmatar'ın kuzey batısındaki tepe üzerinde yer alan kaya mezarıdır. Mezar, merdivenli Dromoslu, 3 odalı ve 9 Arcaseliumludur. 9 merdivenli olan Dromosun uzunluğu 7.00 m., genişliği ise 1.30 m.'dir. Mezar giriş kapısının solunda kapıyı kapatmak için kullanılan yuvarlak Monoblok kapı taşının yuvası yer alır. Kapı açılacağı zaman, 2.00 m. çapındaki kapı taşı yuvarlanarak bu yuvaya yerleştirilmektedir. Giriş kapısından bir ön odaya girilir. Bu oda, 5.00x5.00 ölçülerinde ve 2.80 m. yüksekliğindedir. Bu odanın kuzey, doğu ve batısında birer oda yer alır. Her odada 3'er tane olmak üzere toplam da 9 Arcaselium yer alır. 3 oda da yaklaşık olarak 3.00x3.00 m. ölçülerindedir.

5. RÖLYEFLER VE YAZITLAR

Soğmatar'da iki yerde yazıtlı rölyefleri görmekteyiz. Bu rölyef ve yazıtlardan ilki, Höyüğün hemen güneyinde kaya mezarı bulunmayan bir tepenin kuzey sırtında ana kaya üzerinde yer alır. Kabartmaların sağ

tarafında, çerçeve dışında, bir yazıt yer almaktadır (Albayrak, 2016, s.318). Yazıtta “*Tanrı 476 (M.S. 165) yılı Adar (Mart) ayının on üçüncü gününde bu sureti Ma ‘na’ya emretti*” yazmaktadır (Drijvers, 1972, s.11-12). Diğer rölyef ise ayakta duran kabartmanın sağ tarafındaki kayaya oyulmuş bir büsttür. Büst, bir niş içerisine yerleştirilmiştir. Büstün omuzları arkasında uçları yukarı doğru uzanan bir hilal görülmektedir. Büstün her iki yanında, nişin dışında yazıtlar yer almaktadır. Yazıtlardan birinde, “*Şila’nın oğlu Şila bu büstü Adona’nın oğlu Tirdat ve kardeşlerinin hayatı anısına tanrı Sin için yaptı.*” yazmaktadır. Büstün sol tarafındaki yazıtta ise, tanrının ismi, ayakta erkek kabartmasındaki yazıtta olduğu gibi okunmakta ve sadece “*tanrı*” sıfatıyla geçmektedir. Yazıtta: “*Kuza’nın oğlu Zakkai ve çocukları Tanrı önünde hatırlansın*” yazmaktadır (Drijvers 1980, s.123; Drijvers & Healey 1999, s.89). Bu büstün, Ay Tanrısı Sin olduğu soldaki yazıttan anlaşılmaktadır. Ayrıca, Sin’in sembolü olan ay motifinin büstün omzunun üst tarafında bulunması da bunu desteklemektedir.

Diğer yazıtlı rölyefler ise, Fransa’nın Halep Büyükelçisi olan Pognon tarafından 1900’lerde tespit edilen ve bugün Pognon mağarası olarak adlandırılan mağaranın güney, kuzey ve batı duvarlarında görülmektedir. Ayakta tasvir edilen insan kabartmaları ve yazıtlarda dönemin Valileri, çocuklarının isimleri ve bu kabartmaların kimin için yapıldığı yazmaktadır Albayrak, 2018, s.139. Bu kabartmaların birinin başının üst tarafında Sin’in sembolü hilal tasviri yer alır.

6. TAŞ OCAKLARI

Soğmatar’da 20 adet taş ocağı yer alır (Fotoğraf 8). Bu taş ocaklarının 9 tanesi 9 tepede yer alan tonozlu mezarların hemen yanındadır. Mezarlardaki tonozların yapımının hemen yanlarında yer alan taş ocaklarından sağlandığı görülmektedir. Diğer taş ocaklarının 3’ü, kaya mezarlarının yanında, 8’i de kaya mezarların yakınındaki tepelerde yer alır (Albayrak & Mutlu, 2014, s. 338). Taş ocaklarından bloklar halinde kesilen taşlar kabaca işlenip kullanılacakları yere taşınmakta ve taşındığı yerde kullanım şekline göre ince işçiliği yapılmaktadır. Soğmatar’ın batı ucunda yer alan tepenin doğu sırtındaki taş ocağında, uzunluğu 3.35 m, genişliği 3.60 m, kalınlığı da 80 cm olan bir bloğun üzerine taslak halinde işlenmiş aslan figürü bulunmaktadır. Söz konusu heykelin blok olarak kayalık alandan çıkarıldığı, tam olarak bitirilmediği ve sadece kontörlerinin belirgin olduğu görülmektedir (Fotoğraf 9). Bu aslan herhangi bir neden ile konulacağı yere götürülemediği ve taslak halinde taş ocağında bırakılmıştır.

Fotoğraf 8. Soğmatar'dan Roma Dönemi Yuvarlak Planlı Anıt Mezarın Hemen Yanında Bulunan Taş Ocağı (Foto. S. Mutlu).

Fotoğraf 9. Soğmatar'dan Taş Ocağındaki Taslak Halindeki Aslan Figürü (Foto. B. Çelik).

7. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tek Tek Dağlarında uzun ve büyük ağaçların bulunmayışı sebebiyle, daha çok yumuşak kalker taşları oyularak, şekil verilerek, mimaride, kaya mezarları yapımında yoğun olarak kullanılmıştır. Bu konuda uzmanlaşmış olan bölgede özellikle Neolitik dönemden Roma dönemi sonuna kadar taş işçiliği ile ilgili yoğun bir buluntu grubu ile karşılaşmaktayız. Neolitik dönemden itibaren başlayan taş işçiliği Tunç Çağında ve Roma döneminde Soğmatar'da en zengin biçimde temsil edilmektedir.

Soğmatar, Tunç Çağından itibaren, Ay tanrısı Sin'e tapınım ile önemli bir yere sahiptir. Ay Tanrısı Sin, Mezopotamya'nın en fazla tapınım gören tanrılarından biridir. Özellikle Babil ve Asur dininde önemli bir rol oynamaktadır. Ayın efendisi bereket ve sonsuzluğun sembolüdür. Koruyucu tanrı olma özelliği vardır ve hilal motifi ile sembolize edilmektedir. Tanrının diğer şehirleri, Ur ve Harran'dır. Soğmatar, Erken Tunç Çağı ve Roma dönemlerinde Nekropol alanı olarak da kullanılmıştır. Bu alanda yapılan araştırmalarda tespit edilen ve kazılar ile ortaya çıkartılan yüzün üzerinde kaya mezarı bunu açıkça göstermektedir. Nekropoller, Antik Çağ yerleşimlerinin önemli bir ögesidir. Ölüm sonrası başka yaşam inancı, Nekropollerin, özellikle Roma Döneminde yaygınlaşan anıtsal mezar yapılarını da içeren çok çeşitli mezarlarla donatılmasına yol açmıştır ve bunlar ölümlere ait kutsal şehir gibi düşünülmüşlerdir. Nekropollerde kaya mezarlarını, kaya oyucu ya da kaya aralığı mezarları, yerli büyük kaya kitlelerinin tabii oyuk ve aralıkları ile ana kayaya direkt oyularak yapılan mezarlar olarak tanımlanabilir. Soğmatar Nekropol alanında daha çok Kuzey Suriye'de gördüğümüz Erken Tunç Çağına tarihlenen ana kaya oyularak yapılan kuyu tarzı oda mezarların, Anadolu'da sayı olarak en fazla görüldüğü alanının Soğmatar'da olması da önemlidir. Bu tür mezarlar, Orthmann tarafından "kuyu-ve-oda-oda mezar" olarak adlandırılmıştır (Orthmann, 1979, s.101). Bu ismin verilmesi, bu mezarların girişlerinde yüzey ile mezar odasının kapı girişi arasında, genişlikleri 1.00 ile 2.00 m., derinlikleri 1.50 ile 3.50 m. ve plan veya kesitleri kare ve daire arasında değişebilen, basamaklı veya basamaksız olabilen, dikey kuyu şeklinde bir ara ulaşım yolu olmasıdır. Soğmatar'daki kuyu girişli oda mezarlar, Erken ve Orta Tunç Çağlarında Suriye'de yaygındır. Kuzey Suriye'de Ansari'de (Suleiman, 1984, s. 2), Tell Hadidi'de (Dornemann, 1978, s. 25), Selenkahıye'de (Van Loon, 1968, s.26) ve Kıbrıs'ta Erken Tunç Çağı boyunca Vounos, Lapatsa ve Lapitkos'da (Steward, 1962, s.217), kuyu girişli oda mezarları görmekteyiz. Tunç Çağı'nın yaygın mezar türlerinden olan oda mezarlar ise, Tunç Çağı'nın erken evrelerinde Alaca Höyük Prens mezarları (Özgüç, 1948, s.40-47) ile ortaya çıkmıştır. Bütün Çağ boyunca,

Kuzey Suriye’de yaygın olan kayalara oyularak elde edilmiş oda mezarlar Anadolu’nun Güneydoğu kesimini etkilemiştir (Orthmann, 1979, s.101). Güney Doğu Anadolu Bölgesinde; Oylum Höyük, Leylit Höyük, Gedikli-Karahöyük, Tilmen Höyük ve Titriş Höyük’de (Wooley, 1914, 87-93) oda mezar geleneği görülür. Soğmatar’daki kuyu girişli tek odalı kaya mezarlarına en yakın örnek Gaziantep-Oğuzeli’ndeki kuyu girişli tek odalı kaya mezarıdır (Engin & Beyazlar, 2010, s.20). Soğmatar’daki kaya mezar odaları plan olarak kare, dikdörtgen ve oval olmak üzere farklılık gösterir. Dikdörtgen planlı oda mezarını Kuzey Suriye’de Şemseddin’de (Meyer, 1991, s.158), Tawi’de (Orthmann, 1979, s.103), oval planlı oda mezarını Ansari’de (Suleiman, 1984, 2), Kıbrıs Vounos, Lapatsa ve Lapitkos’da (Stewart, 1962, s.217), dikdörtgen ve oval planlı oda mezarını Halawa’da (Orthmann, 1981, s.49-50) görmekteyiz.

Soğmatar’da Nekropol alanı dışındaki tepelerde görülen kaya mezarlarının tümü Roma Dönemi kaya mezarı mimari planı göstermektedir. Mezarlar, plan olarak giriş, kapı ve iç mekândan oluşmaktadır. Mezar odası; içinde ölüleri saklayan yarı kutsal ve öteki dünya ile ilişkili bir mekân, giriş; insanı mezar odasına doğru yönlendiren bir koridor olan Dromos ve kapı ise; her iki dünyayı birbirine bağlayan bir geçittir. Yer altına yapılan bütün kaya mezar odalarında giriş için bir koridora ihtiyaç duyulmuş bunun sonucu olarak da Dromoslar ortaya çıkmıştır. Son Tunç Çağında Batı Anadolu’daki Müskebi Nekropolünde (Özgünel, 1987, s.535) Gedikli ve Kırışkal Höyükteki mezarlarda (Orthmann, 1979, s.101) Burdur/Kibyra’da (Başer, 1990, s.235) M. Ö. 6. yüzyıla tarihlenen Kelenderis (Gilindere–Aydıncık) Nekropolünde (Zoroğlu, 1994, s.23-45) Dromoslu rampalı- basamaklı yer altı mezar odalarını görmekteyiz. Ayrıca, en yakın örnek olarak ise, Şanlıurfa merkezde yer alan Kale Eteği Nekropolünde (Albayrak, 2017,s.281) ve Kızılkoyun Nekropolünde de görmekteyiz. Kaya mezar odalarının içerisindeki duvarlarda ölüyü mezar odasına koymanın bir varyasyonu olarak görülen Arcaseliumlar yer alır. Arcaselium, Termessos’da (Abbasoğlu, 1987, s.213), Çayönü Tepesinde (Çambel & Braidwood, 1980, s.121), Kommagene’nin Besni Nekropolünde (Zeyrek, 2007, s.811, Res. 11), Tuğlu resimli kaya mezarlarında (Önal & Güllüce, 2004, s.519, plan 1, res. 1-28) mezar odasında vardır. Kommagene Bölgesi’nin özellikle Zeugma ve bölgenin Fırat boylarına özgü olan Roma etkili Arcaseliumları Soğmatar’daki Roma Dönemi kaya mezarların hepsinde görmekteyiz (Wagner, 1976, s. 147, Taf. 54). Soğmatar’daki bu mezarlar tek ve çok odalı şekilde yapılmıştır. Şanlıurfa merkezde yer alan Kale Eteği Nekropolünde (Albayrak, 2017, s.281), Kızılkoyun Nekropolünde, Aydın Ballıkaya’da (Atalay, 1987 b, s.297), Eskişehir/Şükranlı Nekropolünde (Tokgöz, 1976b,

117-142), Eskişehir/Han ilçesinde (Pehlivaner & Özçatal, 1994, s.67) çok odalı kaya mezarları görülmektedir. Hatay Reyhanlı'da Geç Roma dönemine birkaç odalı kaya mezarları görülür (Yenisoğacı, 1990, s. 215). Soğmatar'da, bu kaya mezarlarının yanı sıra, oldukça geniş bir girişe sahip ve içerisinde nişler yer alan, Kutsal Alan diyebileceğimiz ana kayaya oyulmuş mekânlar yakın dönemlerde konut olarak kullanım görmüştür.

Soğmatar, dini ve politik bir merkez olması yanında önemli bir yerleşim yeri ve Nekropol alanıydı. Kutsal bir merkez olarak Soğmatar, önemini ay, güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı Ay Tanrısı Sin'e tapınım merkezi olmaktan alır. Erken Tunç Çağı ve Roma Döneminde Nekropol alanı olarak kullanılan Soğmatar'da kaya mezarlarının iç içe olması da oldukça ilginçtir. Ana kaya işlenerek yapılan mağaraların yaşam alanı olarak kullanılması da burada bir yerleşimin olduğunu göstermektedir.

Tek Tek Dağları, doğal vejetasyonu aşırı otlatma ve antropojenik (insan kaynaklı) faktörler nedeniyle hızlı bir şekilde hasar görmüş ve rüzgâr erozyonu sayesinde de bitki örtüsünden yoksun çıplak kaya formasyonları ortaya çıkmıştır. Geçmişte ağırlıklı *Pistacia terebinthus* subsp. *palaestina* (menengiç) ile kaplı olan Tek Tek Dağları 1962'de koruma alanı ilan edilmesi sayesinde menengiç bitkisi günümüze kadar gelebilmiştir. Tek Tek Dağlarının bitki örtüsünün bu denli zengin olduğunu bilmemize rağmen taş işçiliğinin bölgede yoğun olmasının asıl nedeni, ağaç türlerinde gizlidir. Menengiç, badem, alıç ve incir gibi ağaçların kısa, kereste yapımına uygun olmayan türler olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bölgedeki taş işçiliği; taş ocakları, kaya mezarları ve ana kayaya oyulmuş havuzlar şeklinde çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır.

8. KAYNAKLAR

- Abbasoğlu, H. (1987). 1986 yılı Termessos yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, No. 13, 203-215.
- Albayrak, Y. (2010). *Antik dönemde Edessa (Urfa)*. Tiydem Yayıncılık, Ankara, 2010.
- Albayrak, Y. (2015). Soğmatar kült merkezi ile ilgili yeni öneriler. *BELGÜ, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 179-194.
- Albayrak, Y. (2016). Edessa'da Paganizm ve Hristiyanlık. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 32, 316-324.
- Albayrak, Y. (2017). Şanlıurfa Kale eteği nekropolü kaya mezarları. *Karadeniz Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 36, 279-289.
- Albayrak, Y. (2019a). *Göbekli Tepe'den Edessa'ya Şanlıurfa*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2019.
- Albayrak, Y. (2019b). Soğmatar. *Harran ve Çevresi Arkeoloji*, Şurkav Yayınları,

- No. 55, Şanlıurfa, 2019, 271-284.
- Albayrak, Y. & Mutlu, S. İ. (2014). Soğmatar kutsal alanı ve yakın çevresi yüzey araştırması, 2012. *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 27-31 Mayıs 2013 Muğla. 2. Cilt, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Yayın No. 163/2, Muğla, 2014, 337-352.
- Albayrak, Y. & Mutlu, S. İ. 2015. Soğmatar kutsal alanı ve yakın çevresi yüzey araştırması 2013. *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 02-06 Haziran 2014 Gaziantep. 2. Cilt, Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları Yayın No. 168/2, Ankara, 2015, 259-278.
- Albayrak, Y. & Mutlu, S. İ. 2018. Soğmatar nekropolü 2016 Yılı Temizlik Çalışmaları. *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*. 22-26 Mayıs 2017 Bursa. 3. Cilt, Star Matbaacılık, Bursa, 2018, 525-544.
- Albayrak, Y. & Mutlu, S. İ. 2019. Soğmatar nekropolü 2017 Yılı Temizlik Çalışmaları. *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3. Cilt, Ankara, 2019, 651-668.
- Albayrak, Y. (2020). Soğmatar nekropolü Roma dönemi kaya mezarları. *Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anı Kitabı*, Ege Yayınları, İstanbul, ss.19-28.
- Albayrak, Y. & Çelik, B. 2019. Soğmatar çevresi kaya mezarları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Volume: 43, 255-261.
- Albayrak, Y., Mutlu, S. İ., Mutlu, S. & Çelik, B. (2019). Soğmatar'da sunaklı kaya oyuğu mezarlar. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Volume: 41, 263-274.
- Atalay, A. (1987). İzmir ve Aydın yörelerinde mağara araştırmaları. *Arş. ST V-II.*, 290-301.
- Başer, S. (1990). 1988-1989 yılları Kibyra kurtarma kazıları. *I. Müze. Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 235-259.
- Çambel, H. & ve R. Braidwood (1980). *Güneydoğu Anadolu tarih öncesi araştırmaları*, İstanbul.
- Çelik, B. (2011). Karahan Tepe a new cultural centre in the Urfa area in Turkey. *Documenta Praehistorica XXXVIII* (2011), s.241-253.
- Çelik, B. (2016). A small-scale cult centre in Southeast Turkey, Harbetsuvan Tepesi. *Documenta Praehistorica XLIII* (2016), s.1-9.
- Çelik, B. (2018). 2016 yılı Şanlıurfa İli merkez ilçesi Neolitik çağ ve öncesi yüzey araştırması. *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 22-26 Mayıs 2017 Bursa, Cilt 1, ss.203-223.
- Çelik, B. & Albayrak, Y. (2019). Soğmatar'dan ele geçen bir kartal figürü. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Volume: 42, 60-67.
- Dornemann, R. H. (1978). Tell Hadidi: A bronze age city on the Euphrates. *Archaeology*, 31/6, 20-26.
- Drijvers, H. Jan W. (1972). Old Syriac (Edessean) inscriptions, E.J. Brill, Leiden.
- Drijvers, H. Jan W. (1973). Some new Syriac inscriptions and archaeological finds from Edessa and Sumatar harabesi. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 36, No. 1, 1-14.
- Drijvers, H. Jan W. (1980). Cults and beliefs at Edessa, E.J. Brill, Leiden.

- Drijvers, H. Jan W. & Healey, F. J. (1999). The old Syriac inscriptions of Edessa and Oshroene: Text, translations and commentary, Koninklijke Brill NV, Leiden.
- Duval, R. (1975). Histoire D'Edesse, politique, religieuse et littéraire. (Amsterdam, 1975; reprint of JA 18-19 (1891-2).
- Engin, A. & Beyazlar, A. (2016). Bir Erken Tunç Çağı II-III kaya oyuğu mezarı ve ortaya koyduğu yeni bulgular. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art&Humanities Journal* Volume 5, 1-44.
- Kaya, Ö. F. & Ertekin, A. S. (2009). Flora of the protected area at the Tektek Dağları (Şanlıurfa-Turkey). *OT Sistematiik Botanik Dergisi*, Vol. 16, No. 2, 79-96.
- Kaya, Ö. F. (2014). Phytosociological analysis on the national park of the Tek Tek mountains, Şanlıurfa, Turkey. *Bangladesh Journal of Botany*, Vol. 43, No. 1, 27-35.
- Mutlu, S. İ. & Albayrak, Y. (2018). Harran ve Soğmatar'da Sin kültürünün varlığı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 37, 133-144.
- Neef, R. (2003). Overlooking the steppe-forest: A preliminary report on the botanical remains from Early Neolithic Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, *Neo-Lithics* 2/03, s.13-16.
- Orthmann, W. (1979). Burial customs of the 3rd millenium B. C. in Euphrates valley. J. C. MARGUERON (Ed), *Le Moyen Euphrate: Zone de contacts et d'échanges (Actes du colloque de Strasbourg 10-12 Mars 1977)*. Strasbourg, 97-105.
- Önal, M., Güllüce, H. & Tuğlu H. (2004). Resimli kaya mezarı. *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan, Anadolu'da Doğdu*, İstanbul, 519-548.
- Özgünel, C. (1987). Selçuk arkeoloji müzesinde saklanan bir Myken Pyxis'i ve düşündürdükleri. *Belleten* LI sa. 200, 530-540.
- Pehlivaner, M. & Özçatal, M.F. (1994). Yazılıkaya ve Han'da kazı ve temizlik çalışmaları. 5. MKKS. 65-78.
- Pognon, H. (1907). *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris, s. 23-38.
- Segal, J. B. (1953). Pagan Syriac monuments in the vilayet of Urfa. *Anatolian Studies*, Vol. 3, 97-119.
- Segal, J. B. (1954). Some Syriac inscriptions of the 2nd-3rd century A.D. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 26, 2-36.
- Segal, J. B. (1967). Four Syriac inscriptions. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, 293-304.
- Segal, J. B. (1970). *Edessa. "the blessed city"* Oxford.
- Stewart, J. R. (1962). The early Cypriote bronze age. in P. Dikaios and J. R. Stewart, *Suedish Cyprus Expedition IV, A. The Stone Age and the Early Bronze Age*, 205-391, Lund: The Swedish Cyprus Expedition.
- Suleimann, A. (1984). Excavations at Ansari-Aleppo fort he seasons 1973-1980.

- AKKADİCA*, 40: 1-16.
- Tokgöz, D. (1976). Şükranlı nekropol kazısı-1974. *TAD*, C. XXIII, No:2, 117-142.
- Van Loon, M. N. (1968). First results of the 1967 excavations at Tell Selenkahiye. *Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes*, 18: 21-36.
- Wagner, J. (1976). *Seleukeia am Euphrat/Zeugma*, Wiesbaden.
- Wooley, C. L. (1914). Hittite burial customs. *University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology*, VI: 87-98.
- Yenisığacı, H.V. (1990). Reyhanlı-Esentepe kaya mezarları kutarma kazısı. *Mz. K.K: Sm. I*, 210-225.
- Zeyrek, T. H. (2007). Besni nekropollerinden kaya mezarları. *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*, Hazırlayanlar. M. Alparslan-M.D. Alparslan-H. Peker, İstanbul, 810-826.
- Zoroğlu, L. (1994) *Kelenderis I*, Ankara.